

Paludanus „Admirandá”-jának magyar látogatói

GÖMÖRI György

Senior Research Associate at the School of Slavonic and East European Studies-UCLA, London
ORCID 0000-0002-0805-7234

Hungarian visitors in „Admiranda” by Paludanus

Abstract | Bernard PALUDANUS (1550–1633) was a Dutch polymath and collector. His collection in Enkhuizen, „Admiranda” was admired and visited by numerous people, including several Hungarians. This essay focuses on these visits which took place between 1602 and 1630, culminating in a visit of several Transylvanians in 1627. They are all commemorated in Paludanus’s album, now in the Royal Library at The Hague.

Keywords | Netherland, Bernard Paludanus, Hungarian peregrination, album amicorum

Bernard Paludanus (eredeti nevén Berend der Broecke) 1550-ben született Steenwijkben és 1633-ban halt meg Enkhuizenben. Ez a városka Hollandia beltengerének, az IJsselmeernek kikötője, Amszterdamtól kb. negyven kilométerre északra található. Kiesett a nemzetközi peregrinus-forgalomból, amely a 16. század végén, illetve a 17. század első harmadában a négy hollandiai egyetem közül leginkább Leident vagy az erősebben kálvinista Franekert érintette. Az, hogy ez időben mégis sokan látogattak Enkhuizenbe, kizárólag az itt született Paludanus „Admiranda” nevű rendkívüli gyűjteményének volt köszönhető – az itáliai Aldrovandi-gyűjtemény mellett ez a korabeli Európa legfontosabb elő-múzeumát jelentette, amelyet a németalföldi gyűjtő számos kortársa megcsodált.

Fiatalabb éveit Paludanus tanulással és utazgatással töltötte: orvosi képezést szerzett Padovában, járt Bécsben és Rómában, 1592-ben még Angliában is, de a fáradalmakban bővelkedő közel-keleti utazásokat sem hagyta ki: hosszabb időt töltött a Szentföldön, járt Tripoliszban és Egyiptomban. Gyűjtőszenvédélyét a kor protestáns empirizmusa diktálta: minden állatfaját, növényt és tárgyat össze akart szedni, amiről a *Bibliában* szó esik, más szóval kézzelfogható bizonyítékokat kívánt szerezni a zsidó-keresztény kultúra előtörténetéből. Egyiptomi utazásának sikerét az a három múmia jelezte, amelyeket sikerült épségben Hollandiába szállítania – és itt egy furcsa hiedelemben ütközünk: miért kezelték a múmiákat ebben a korban a keresztények megkülönböztetett tisztelettel? Azért, mert a bibliai történet szerint József Egyiptomban halt meg, tehát testét vélhetően bebalzsamozták, így ha minden ősi keresztadarabka Krisztus keresztjére emlékeztetett, úgy minden régi múmia Józsefre.¹ Némi tudományos érdeklődés is megindult irántuk, sőt egyes receptek is felsorolták a múmiákat hozzávalóként. A múmiák nem mindig értek biztonságban célba: a kor egy másik jeruzsálemi utazója, Mikołaj Krzysztof „Árvácska” Radziwiłł is szeretett volna hazavinni egy egyiptomi múmiát, de ezt meghiúsította egy hajóút közbeni vihar, amikor is egy lengyel katolikus pap fanatikus dörgedelmei miatt a tengerbe kellett dobni a nehezen beszerzett tetemet.²

Paludanus gyűjtőszenvédélyét méltányolták a kortársak: fennmaradt Carolus Clusius botanikusnak több levele Joachim II Camerariushoz, amelyekben barátságos hangon ír a páduai medikusról, azt remélve, hogy az hamarosan útra kel Közel-Keletre, és az anyagi támogatás, amit más tudósoktól kapott útjához, jó befektetés lesz.³ Mivel Paludanus nem volt gazdag, főrangú utazó, minden pénzre szüksége volt, hogy gyűjteményét létrehozza, az is lehetséges, hogy kereskedőktől is kapott megbízásokat.

1 JORINK, HGM, „Noah’s Ark Restored (and Wrecked): Dutch Collectors, Natural History and the Problem of Biblical Exegesis”, in *Silent Messengers: The Circulation of Material Objects of Knowledge in the Early Modern Low Countries*, eds. Sven DUPRÉ and Christoph Herbert LÜTHY, *Low Countries Studies on the Circulation of Knowledge*, Vol. 3, 2:153–184 (Berlijn: LIT Verlag, 2011), 2:162–163.

2 GÖMÖRI György, „Mikołaj Krzysztof Radziwiłł jeruzsálemi utazása és erről írt művének fogadtatása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 528–533.

3 „Letter from Clusius, Carolus to Camerarius, Joachim II, 1580-02-26 (C163)”, in Esther van GELDER, ed., *Clusius correspondence: A digital edition-in-progress*, 1st release: December 2015. (The Hague: Huygens ING.), hozzáférés: 2022. 03.15. <http://clusiuscorrespondence.huygens.knaw.nl>

Paludanus 1581-ben telepedett le Enkhuizenben, gyűjteménye 1590 után jött létre. A hágai Királyi Könyvtárban őrzött emlékkönyvében már 1578-ból találunk bejegyzéseket.⁴ A kor jeles humanistája, Josephus Justus Scaliger ismerte, és 1593 októberében meg is látogatta Paludanust Enkhuizenben, Hugo Grotius pedig nagy elismeréssel nyilatkozott „a világmindenség művészetének” gyűjteményéről.⁵

A szakirodalom Paludanus két gyűjteményéről tud, az elsőt, vagy annak nagy részét 1603–1604-ben eladta I. Frigyes württembergi hercegnek, de pár évvel később már össze tudott szedni elég „kuriozitást” egy újabb gyűjteményhez. Ezt aztán igen sok külföldi látogatta, köztük lengyelek és magyarok. A lengyelek esetében nem könnyű megmondani, jártak-e mind Enkhuizenben, mert legtöbbször csak a nevüket jegyezték be a Paludanus-alumba, helymegjelölés nélkül, illetve egyesek Leident, mások meg Páduát adva meg a találkozás helyét.⁶ Amennyiben csoportosan hagytak magukról hírt, azt általában a gyűjtemény megtekintésekor tették, mint például Krzysztof és Kazimierz Leo Sapieha, akik Hieronim Przerzecki és Jakub Sandurski társaságában jártak Hollandiában, és az album elejére írták be nevüket – bizonyára megfordultak Paludanus otthonában.⁷ A főrangú Krzysztof Zbaraskiról pedig onnan tudjuk, hogy 1596-ban itt járt, mivel egy latin idézet mellett feltüntette az „Enkh[uizen]” helynevet is.⁸ Mint ahogy a leideni egyetemet is főleg lengyel és sziléziai protestánsok, kálvinisták és unitáriusok, sőt a kisebb protestáns szekták tagjai is látogatták, Paludanus lengyel látogatói szintén közülük kerültek ki.

De számunkra a legfontosabbak a magyar látogatók. Közöttük az első, „Casparus Szeghedy, Ungarus” a legtalányosabb.⁹ Bejegyzésénél sem pontos helyet, sem időpontot nem adott meg, de mivel nevét az 1602-es látogatók beírásai között találjuk, feltételezhetjük, hogy ebben az időben járt Paludanusnál. Latin mottója sem igazít el, ami egy Martialis-sorra megy vissza:¹⁰ „Omnia si perdas famam servare memento” (Még ha mindent el is vesztenél, megmarad híred emléke), bár lehet, hogy ez mintegy biztatás-ként Paludanus első gyűjteményének fenntartási nehézségeire vonatkozik. Heltai János adattárában szerepel egy Szegedi Gáspár, aki nagyszombati polgár volt, és két heidelbergi diákot is pártfogolt.¹¹

4 Bernhard PALUDANUS, *Album Amicorum*, Hága, Királyi Könyvtár, 133 M 63.

5 JORINK, „Noah’s Ark Restored...”, 155, 164. Scaliger bejegyzése: PALUDANUS *Album Amicorum...*, 29r.

6 Uo., fol. 254. A Górajksi testvérek, Johannes és Zbigniew esetében (fol. 122) a találkozás helye Pádua, 1579, Hieronimus Piekarski viszont 1578-ban még Leidenben jegyezte be a nevét (fol. 133) az albumba.

7 A két Sapieha és társaik a hágai Királyi Könyvtár feljegyzése szerint 1625 és 1630 között járhattak Paludanusnál. Bejegyzésük az album 6. lapján olvasható.

8 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 22r. Mottója olvasatomban „Imperium facile iis artibus retinissibus [?] partum est” – pontatlan idézet Sallustius *De Coniuratione Catilinae* című művéből. Helyesen: „iis artibus retinetur, quibus initio partum est”.

9 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, 583v.

10 „Omnia si perdas, famam servare memento / Qua semel amissa, postea nullus eris” – így idézi Domenico Nani MIRABELI, *Polyantheia, opus suavissimum floribus exornatum* (Coloniae, 1574) művében a 329. lapon ezt a Martialisnak tulajdonított két sort.

11 HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve [1980]*, 243–347 (1982): 323.

Fennmaradt egy emlékkönyvi bejegyzés, amely majdnem biztosan a Paludanus-látogató Szegeditől származik. Ezt az *Inscriptiones Alborum Amicorum* a 8847. sorszám alatt tartja számon, a neve „Casparus Zegedy de Zentkiralj”, vagyis szentkirályi Szegedi Gáspár. A bejegyzést különösen érdekessé teszi a szöveg négynyelvűsége: a szokásos latin mellett („Virtus nobilitat”) egy-egy rövid mondatot spanyolul, olaszul és franciául is olvashatunk. A bejegyzés helye Nagyszombat, ideje 1607. április 26., az album pedig a hosszú külföldi peregrinációjából éppen visszatért Miskolci Csulyak István református lelkészé. Ezek alapján a nagyszombati polgáré lehet a bejegyzés, aki éppen patrónusi tevékenysége miatt írhatott Miskolci Csulyak *album amicorum*ába. Ami az olasz mondatot illeti, az egy kis változtatással megfelel a Leonardo da Vincitől származó aforizmának: „Chi semina virt virtù, fama recoglie”, vagyis „Aki erényt vet, hírnevet arat” (Szegedinél „racoglie fama” áll).¹² Nem biztos, hogy ez az ember valóban öt nyelven beszélt, de valószínű, hogy értett valamit mindegyiken; az sem biztos, hogy járt spanyol földön, de ha Németalföldre eljutott, ott találkozhatott spanyol katonákkal, ha már Enkhuizen és Amszterdamot meglátogatta, eljuthatott Párizsba és Svájcba is. Mivel nem rajzol be címet az albumba, és mottója „demokratikus” töltésű, szinte biztosan olyan protestáns peregrinusról van szó, aki szerint nem a nemesi cím, hanem az erény, a műveltség és világlátottság avat valakit igazán nemessé.

Egy Európa-utazó *hungarus*, a körmöcbányai Corvinus (Raab) Mihály is eljutott Enkhuizenbe, mégpedig Angliából hazatérőben, 1624 februárjában. Wittenberg és Leiden után látogatott el Angliába, ahol sok teológussal találkozott, többek között a költő John Donne-nal, a Szent Pál-székesegyház dékánjával.¹³ Innen visszatérve Franekerben is eltöltött pár hetet, és valószínűleg onnan rándult át Enkhuizenbe, amit nem Paludanus, hanem Corvinus Mihály albumából tudunk. Ebbe az albumba írt be latinul pár népszerű újtestamentumi mondatot, és festette be címerét az enkhuizeni orvos és an-

-
- 12 MISKOLCI CSULYAK István albuma, jelenleg magántulajdonban. No. 8847; in LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones album amicorum*, 2003–2022, DOI: 10.14232/iaa, hozzáférés: 2022. március 15., <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>. Miskolci Csulyak Istvánról (1575–1645) részletesen ír ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 3. kiadás, szerk. LADÁNYI Sándor (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 408; Miskolci Csulyakról az újabb szakirodalom: SZABÓ András, „Miskolci Csulyak István Heidelbergben”, in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk., KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 119–128 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011); OLÁH Róbert, „Adalékok Miskolci Csulyak István albumának értékeléséhez”, in MISKOLCI CSULYAK István és Nicolaus REUSNER, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, szerk. DIENES Dénes és OLÁH Róbert, 34–55 (Debrecen–Sárospatak: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára–Hernád Kiadó, 2018); OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Hit és kultúra 7 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2022).
- 13 Corvinus biogramja: GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2005), 3, 184. A Donne-bejegyzés lapja a cambridge-i Egyetemi Könyvtár tulajdonában, jelzete GBR/0012/MS Additional 8466, erről lásd PETRÓCZI Éva, „John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába”, *Egyháztörténelmi Szemle* 2 (2001): 46–56, 50.

tikvárius 1624. június másodikán.¹⁴ Utána Corvinus Lübecken és Brémán keresztül tért vissza Magyarországra.

Néhány évvel később a magyarországi utazók újra fölfedezték az „Admirandát”-t. Ez szorosan összefüggött Bethlen Péter európai körútjával, aminek mára elég tetemes irodaloms van Lukinich Imrétől e sorok írójáig.¹⁵ Röviden összefoglalva, Bethlen Gábor elsősorban tanulni küldte külföldre, az Odera melletti Frankfurtba, majd Leidenbe Kornis Mihály és Tölcseki István keze alá három másik kísérővel. Itt a magyarok 1626. július 25-én írták be nevüket az egyetemi anyakönyvbe.¹⁶ De Bethlen Péter nem szerette Leident, és nem akart nyelveket tanulni, emiatt idősebb Bethlen István úgy döntött, újabb kísérőkkel és magasabb rangú udvari emberekkel próbálkozik, akik ugyanakkor diplomáciai feladatokat is végrehajthatnak: 1627 nyarán Cseffei Lászlót, Bornemisza Ferencet és Pálóczy Horváth Istvánt küldte Bethlen Péter után.¹⁷ Közülük Bornemisza Ferenc jól beszélt franciául, a másik két kísérő latin műveltsége és tekintélye szavatolta „korrekciós” utazásuk sikerét. Miután megérkeztek Németalföldre, nem matrikuláltak Leidenben, hanem innen (Amszterdamból?) 1628 elején továbbindultak Brédán, Antwerpenen és Brüsszelen keresztül Angliába. A doveri vár parancsnokának jelentése alapján, a régi naptár szerint 1628. február 13-án érkeztek meg.¹⁸

A Paludanus-albumba különböző lapokon öt magyar írta be a nevét, legfontosabb közülük Bornemisza Ferenc, akit jelenleg „Bornemius” néven tart számon a hágai

14 Michael CORVINUS, *Album amicorum*, OSZK Oct. Lat. 114, 55/r. No. 321; in LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones...*, hozzáférés: 2022. március 15., DOI: 10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>. Köszönet Latzkovits Miklósnak, aki fölhívta figyelmemet erre a bejegyzésre.

15 LUKINICH Imre, „Az iktári Bethlen fiúk külföldi iskoláztatásának történetéhez”, in *Nagyenyedi Album*, 79–100 (Budapest: k. n., 1926); MONOK István, „Cseffei László, 1592–1662”, *Századok* 122 (1988): 622–648; MONOK István, „Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációjának történetéhez: I. Idősebb Bethlen István levelei”, *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* (1989): 193–197; GÖMÖRI György, „Emlékkönyvi bejegyzések”, *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* (1989): 193–207; GÖMÖRI György, „Bethlen Péter körutazásának nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben”, in GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok: Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, 21–26 (Budapest: Héttorony Kiadó, 1992); OLÁH Róbert, „Adalékok az »et amicorum« possesszor bejegyzésekhez”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 521–526 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016); HÁMORI NAGY Zsuzsa, „Francia követjelentések Bethlen Péter és kísérete brüsszeli és velencei tartózkodásáról”, *Lymbus: Magyarágtudományi Forrásközlemények* 13 (2016): 57–66.

16 „Bethlehen Petrus de Iktar, Nobilis, Transylvanus, ref. 17 éves”, in BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor szerk., *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyar diákok egyetemjárása az újkorban 15 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007), 2516. biogram. Vele egy napon matrikulál Abaffy László (2514), Bethlen János (2515), valamint Kornis Mihály (2524), Tornai Pap Gáspár (2526) és Tölcseki vagy „Tölcéki M.” István (2527).

17 HERPEI János, „Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata?”, in HERPEI János, *Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Adattár XVII. szellemi mozgalmaink történetéhez 3: Művelődési törekvések a század második felében, 378–384 (Budapest–Szeged, MTA ITI–JATE I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1971), 381.

18 „Charles I – volume 92: February 1–11, 1628”, in John BRUCE, ed., *Calendar of State Papers Domestic: Charles I, 1627–28* (London: Her Majesty’s Stationery Office, 1858), 539–557. British History Online, hozzáférés: 2022. 03. 19., <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/domestic/chas1/1627-8/pp539-557>, 543. A fordítás a szerző munkája.

könyvtár. Az általa bejegyzett latin idézet jelzi alkimista érdeklődését, illetve ismereteit: „Alterius non sit qui suus esse potest” – ez a sor (Ne légy más, ha önmagad lehetsz), Paracelsus egyik „rózsakeresztes” arcképének a mottója. A bejegyzés dátuma után a következő szöveg olvasható: „Clarissimo viro Domino Berhardo Paludano Doc[tor]e de orbis terrarum singularitatis, bene merito ac Europae orbis principibus Caesaribusque notissimo et gratissimō in memoriam sui scribebat Fran. Bornemisza ex Claudpoli Transylvan-Ungarus”.¹⁹ Vagyis Bornemisza is nagyra tartja ezt a maga nemében egyedülálló gyűjteményt. A bejegyzéssel azonban van egy probléma, mégpedig a dátum: 1627. november nyolcadika! Mivel a csoport csak 1627. november közepén érkezett Hamburgba, Bornemisza Ferenc alighanem eltévesztette a hónapot, amikor november 12-ét december helyett, ugyanis társai mind 1627. december hetedikén írták be nevüket Paludanus emlékkönyvébe.²⁰

Azt, hogy ekkor és angliai–franciaországi útjuk alkalmával a Bethlen Péter-csoport kulcsembere éppen Bornemisza volt, egy velencei jelentés támasztja alá, mivel Alvise Contarini ezt írja a dózsénak 1628. március 15-én:

Úgy találom, hogy Franciscus Bornemizzának, aki e fiatalember [Bethlen Péter] nevelője, parancsa van [Bethlen] Gábortól, hogy igazolja urának visszavonulását és a Császárral kötött békét [...]. Ezt a megbízatását itt [Angliában] teljesítette és amikor a herceg [Duke Buckingham] [...] elpanaszolta, hogy Gábor cserbenhagyta Dániát, ő azzal tromfolta le, hogy elmondta, itt ők is ezt csinálták, és hogy az angol követ [Sir Thomas Roe?] Konstantinápolyban szavakon kívül nem adott semmit [...]²¹

Contarini még hozzáteszi, hogy Bornemiszát, aki majd Velencét is föl fogja keresni, erősen francia pártinak tartja.

A Paludanus-album magyar bejegyzői közül Kornis Mihály és Cseffei László még a Bornemisza előtti oldalakra írja be nevét. Kornis, bár katolikus vallású, magyarul ír be egy – különösen protestánsok által használt – jelmondatot: „Ha Isten velünk, senki ellenünk”; „Michael Cornis [], a Totvaradya, Nobilis Transilv[anus].”²² Ám dátum nem tartozik a bejegyzéshez, ezért akár korábban is járhatott itt. Azonban ha már Amszterdamban találkozott az új csoporttal vagy Bornemiszával, meglehetősen valószínűleg vele egyszerre vagy a másik három erdélyivel együtt érkezett látogatóba Enkhuizenbe. Cseffei la-

19 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 262.

20 Egy korábbi tanulmányom – GÖMÖRI, „Bethlen Péter körutazásának...”, 22. – feltételezi, hogy az erdélyi csoport Amszterdamból látogatható el Enkhuizenbe. Erre nincs bizonyíték; mindenesetre az Enkhuizeni látogatás még a brédai, illetve brüsszeli út előtt történt, ezeken Zeller Márton már nem vett részt, ő Hollandiában maradt.

21 „Venice: March 1628, 11–19.,” in Allen B. HINDS, ed., *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice*, Volume 21, 1628–1629 (London: His Majesty’s Stationery Office, 1916), 14–29. British History Online, hozzáférés: 2022. 03. 19., <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol21/pp14-29>, 20. A fordítás a szerző munkája.

22 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 127. Valamilyen okból Kornis („Michael Cornis”) 2021-ben hiányzott a Paludanus-album hágai nyilvántartásából, ahol az összes többi magyar fel van sorolva.

tinul jegyez be egy jelmondatot – „Virtute duce comiti fortuna(m)” –, majd hozzátesz néhány köszönő szót: „In gratiam Bernhardi Paludani Doctoris Excellentissimi in urbe maritima Enchusei.”²³ Pálóczi Horváth János (az albumban: „Johan. Horvat de Palocz”) mottója a Bornemisza által is használt Paracelsus-jelmondat.²⁴ Ezután Horváth így folytatja: „Hoc Chrysographo memoriam suam commendavit Excellentissimo viro Domino Bernhardo Paludano John Horvat de Palocz Transylvaniae Principis dulcis familiaris”,²⁵ amiből csakúgy, mint az őt követő Zeller Márton bejegyzéséből arra következtethetünk, Paludanus sokat hallott Bethlen Gáborról, és örült, hogy annak közeli udvari embereivel találkozhat. Zeller Márton egy bibliai latin kétsorossal kezdi bejegyzését: „Ut mare est sine fluctibus / Sic Christianor[um] Vita non est sine luctibus” (Amint hogy nincs tenger hullám nélkül, / A kereszténynek élete sincs gyász nélkül). Majd így folytatja: „C. V. Domino Bernhardo Paludano Medicinae Doctori, paecula haec in amicam sui recordationem scribebat Enghusae div. 7 Xbris 1627. Martinus Szeller de Colosuar Nobilis Transylvanus, S[erenissi]mi Principis Tran[sylva]niae Aulae Familiaris”.²⁶

Mint látjuk, a nehéz holland helységnév latinus formáját mindegyik magyar, illetve *hungarus* (Zeller Márton szász eredetű erdélyi nemes) kicsit másképp írja: Cseffei „Enchusának”, Zeller „Enghusának”, s a pár évvel későbbi ide látogató Haller Gábor „Emusának”. Addigra már betelt Paludanus ezernél több bejegyzést tartalmazó emlékkönyve, amelyben az utolsó bejegyzések 1630-ból valók, tehát Haller saját naplójába jegyezte föl ezt a fontos mondatot 1631 októberében Franeker és Leiden között: „9. Emusa. Láttam az Paludánust és egész egyet-másit”.²⁷ Kitől hallott vajon Haller Paludanus gyűjteményéről? Alighanem Bethlen István valamelyik alumnusától, talán éppen Pálóczi Horváthtól, akivel ez időben levelezett. „Az Paludánus” még két évig élt, 83 évesen, a kor fogalmai szerint nagyon idősen hunyt el, Enkhuizenben van eltemetve.

23 Cseffei bejegyzése uo., 249, idézve GÖMÖRI, *Erdélyiek és angolok...*, 23. A 25. oldalon, a 7. lábjegyzetben hibásan szerepel az album jelzete, amely helyesen: 133 M 63.

24 Ez a jelmondat áll azon a Paracelsus-fametszetten, amelyet A. Hirschvogel készített 1538-ban, Wellcome Intézet, London, jelzete: Ref.2200305i.

25 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 291.

26 Uo., fol. 350/r.

27 „Haller Gábor naplója 1630–1644”, in *Erdélyi Történeti Adatok*, szerk. SZABÓ Károly, 4 köt., 4:VII–131 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862), 4:10. Legújabb feldolgozása: SZABÓ András Péter, *Haller Gábor: egy 17. századi erdélyi arisztokrata pályaképe*, doktori (PhD) értekezés (Budapest: 2008).